

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱԴՆԵՍԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԵՋԵՆ

Երուսաղէ՛մ, «միակ քաղաքն յաշ-
խարհի, որոյ միայն անունն հոգիներ կը
զդրդէ և սիրտեր կը յուզէ», կ'ըսէ պատ-
մադիր Տրդատ Եպս. Պալեան:

Երուսաղէ՛մ (կը նշանակէ՝ ժառանգու-
թիւն խաղաղութեան կամ երկիր խաղաղու-
թեան), Միջին Արեւելքի այս պատմական
քաղաքը որ համաքրիստոնէական սրբա-
վայր մըն է, մեզի՝ հայերու համար ունի
ինքնուրոյն նշանակութիւն մը, պատմական
արժէք մը, զոր պատկերացնելու համար
հատորներն իսկ բաւական չեն եղած, և այ-
սօր Հայ Երուսաղէմի պատմական մէկ
պատկերը տալու համար անհրաժեշտ է
աւելի առջեւ ունենալ առնուազն տասնեակ
մը հայ և օտար բնաստակութիւններ՝ զա-
նազան անկիւններէ դիտուած, որովհետեւ
Երուսաղէմը որքան համաքրիստոնէական՝
նոյնքան և աւելի համակրօնական սրբա-
վայր մըն է: Աշխարհի երեք մեծագոյն
կրօնները՝ քրիստոնէութիւն, մոլոխական-
ութիւն և իսլամութիւն, հոն իրարու կը
հանդիպին Անդենաղանի մայր դրան առջեւ:
Հոն է քրիստոնէութեան Փրկուան յարու-
թեան, յաղթանակի կոթողը. հոն է մով-
սիսականութեան Սրբութիւն Սրբոցի՝ Տա-
պանակի յիշատակն ու Տաճարի փշրանքը,
լացի պատը. և վերջապէս հոն է իսլամա-
թեան՝ Մէքքէն վերջ՝ գլխաւոր ուխտա-
վայրը, Օմարի մզկիթը, և մարպարէին
վերջին կայանը ուրէջ երկինք թռւան ան իր
թւեւաւոր ձիուն՝ Պարադիզ կոնակը հեծած:
Այս վերջիններուն՝ մահմետականաց հա-
մար՝ Իսայի ծննդավայրն ու խաշելավայրը
նկատուած է սրբապան և ի Պաւստը,
ինչպէս նաեւ տէրունական սրբավայրերը
միշտ ալ դարձեր են իսլամներու ուշադիր
հոգածութեան առարկայ: Այսպէս կըրելի
է վկայել պատմութեան լրջսին տակ, ան-
տես առնելով փոխ վրէժի տխուր դրուագ-
ները, որոնք քանկցաւ մոխրակոյտերու վե-
րածեր են քրիստոնէայ ուխտավայրերը:

Այս մասին պիտի խօսինք հանդամանօրէն՝
երբ մեր պատմական քայլերը հանդիպին
տեռնոյ՝ Հայ Երուսաղէմի հաղարձինդհա-
րիւրամեայ պատկերը տալու մեր տկար
փորձի ընթացքին. պատկեր մը, որ հակա-
ռակ դարերու քանդիչ հարուածներուն՝
տակուին կը պահէ իր պանծալի գոյատե-
ւումը, և Միոնի բարձունքէն կը վկայէ հայ
քրիստոնէայի անմեռ հաւատքը, հայ տե-
սիքի կոթողական ներկոյրծումը՝ եկող դա-
ցող սերունդներու վրայ, որոնք իրենց ջըր-
տինքովն ու արինւովը պահէր, բարձրացու-
ցիւ են մեր քրիստոսաւանդ յիշատակարա-
ները հայրենիքէն հեռու օտար ափերու վը-
րայ, Պաղեստինի անապատներուն մէջ: Եւ
այդ աւանդատունները մեզի համար սովոր-
ական ուխտատեղիներ, սոսկական սրբա-
վայրեր, ժամ ու եկեղեցի, մատուռ ու
փանքեր չեն. անոնք որքան կրօնական՝
նոյնքան և աւելի ազդային հպարտութեան
կենդանի յիշատակարաններ են: Թիւով և
նիւթականով փոքր ժողովուրդ մը ինչպէ՞ս
կրցեր է, ամբողջ տասնհինգ դարեր պահել
իր դիրքն ու իրաւունքները, ներքին՝ քրիս-
տոնեայ ոտնձուլութիւններու և արտաքին՝
այլակրօն յարձակումներու դիմաց:

400-500 միլիոններ հաշուող Կաթոլիկ և
150-200 միլիոն Յունադաւան մրցորդներու
հետ սեղան նստիլ, հաւասարէ հաւատարմի-
ճիւղ և հակաճառել հրաշքներուն հրաշքն է,
մանաւանդ երբ աշխի առջեւ ունենանք կա-
թոլիկ աշխարհի Լատին կոնակ՝ տասնեակ մը
թաղապարդ գլուխները, որոնք միշտ խեթիւ
դիտած էին մեր փոքր ածուն, այդ փառա-
ւոր զիրքը և ամէն առթիւ հարուածներ էին
մեզ իրենց մականներով, երբ չէին յաջողած
յնեւ մեր իրաւունքներէն որեւէ մասնիկ:
Մեր ինչն է որ կրցեր է յարատեւօրէն կոտ-
րել մեզ պատմունասիլ ձգտող Բիւզանդա-
կան, յիստալային ցարական ազամանդա-
կուռ պաւաղանները, երբ հայը, սաղիմա-
հայ պահակները, Ս. Ս. Յակոբայ դիմուոր-

հալնեբր, անոնց զիմաց ունէին խաչն ու Աւետարանը, և արինով սրբազործուած ազգային իրաւունքներու ողբկան հրայրքը, զոր ճանչնալու, յարգելու տրամադիր չէին ո՛չ քրիստոնեաները և ոչ ալ հեթանոսները, ո՛չ Արեւմուտքի ասպետները և ոչ ալ Արեւելքի ասպատակները:

— Ս. Յակոբեանց ուխտապահներուն՝ հայ ժողովուրդի անմահ լինելութեան հաւատքն էր, որ կուրծք տուաւ յարանում և այլազան յարձակումներուն, վառ պահելու համար հայու կամքեղ Ս. Յարութեան Տաճարի կամարներուն ներքեւ, բաց պահելու համար Մար Եագաւի դռները հայ ուխտաւորներու առջեւ և անվատ պահելու համար սերունդներու սրբազան աւանդները:

Այս յուսարեակ նախնիք և քաջակրօվ հայտապանները, երբեմն իրենց կեանքի իսկ դնով, պահպանած են տիրաբար ու ծաղկեալ պահած, մեզի՝ այսօրուաններու թողով սրբազան Ժառանգութիւն մը, որ բոլորիս համար ունի հոգեւոր և ազգային անփոխարինելի նշանակութիւն, Հայ Եկեղեցւոյ միջնազգային դիրքին և իրաւունքներուն առումով, ինչպէս կը վկայէ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի 1962 Ապրիլ 30 Թուակիր սրբատառ կոնդակը:

Հայ Սիոնի, Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան զերբ՝ սաղմահայ իրաւունքներու յայտապանութեան վսեմ առաքելութեան առնչութեամբ, եղած է կարծուածէն շատ աւելի բարձր ու նրբին, իսկ անոնց հազարհինգհարիւրամեայ պատմութիւնը՝ դժնդակ, և մերթ ողակիզում, որուն տխուր ծալքերը երևան կու գան Ս. Երկրի պատմութեան արեւմտ չէրուին վրայ՝ իրենց կենդանի գոյներովն ու ցաւառիթ մերկուրթեամբը:

Մեր այս ազօտ ներածականէն վերջ, և տայու համար Տնօրինական սրբաւայրերու հայ հաւատաւորներու երկար մաքառումին մէկ սեղծ համայնապատկերը, ջօշափելի գարձներու համար թափուած աշխատանքը, չափելու համար եղած զոհողութիւններու ծաւալը, և արդարօրէն դնահատելու համար մեր նախորդ սերունդներէն մեզի հասած սաղմահայ անսպառ ժառանգը՝ անհրա-

ժեշտ կը նկատենք պատմական յետադարձ ակնարկով մը վերադնահատման ենթարկել սաղմահայ կեանքին ինչ ինչ ճակատադրական շնորհուանները, դարձնելով անցեալի այն էջերը որոնք լոյս կը սփռեն այն լրողութեանց ու ղէպերուն շուրջ, որոնք սպահոված են այն պանծալի, պատուարքը դիրքը զոր ունի այսօր Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը՝ Տնօրինական սրբաւայրերէն ներս և հսկաներու համահաւասար բաժինով:

Այսօր ընդունուած է, որ Յակոբոս փոքրը, Յակոբոս Տեառնեղբայր անունով քաջամանթ, եղած է Երուսաղէմի քրիստոնէից առաջին եպիսկոպոսապետը, ընտրուած՝ Տիրով համարձման յաջորդ օրերուն. և նորքնաթիւ եպիսկոպոսապետը — պատրիարքը — իր Աթոռը հաստատած է իր տան մէջ, Սիոն լեռան վրայ. յետագային հոն ամփոփուած է Յովհաննէս Զէնդեփայի եղբայր Յակոբոսի զլիառանած զլուրիս՝ Տիրամայր Կոյսի ձեռնադր (Տեղբայր Սաալաւեանց, «Պատմութիւն Երուսաղէմի», էջ՝ 133-135):

Պատմադիր Տրդատ Եպս. Պալեան կը վկայէ թէ առաջին քրիստոնեայ արքային՝ Եղեսիոյ Արգար Թագաւորի Թագուհին Ս. Հեղինէ, շատ մը մատուներու կարգին, շինած էր մատուռ մը՝ Յակոբոս Գլխադիրի գերեզմանին վրայ: Կը կարծենք թէ Հայ Թագուհիին այս նախաձեռնութիւնը բախտորոշ դեր մը կատարած է Սաղմահայ պատմութեան սաղմաւորումին մէջ: Միջնադարէն Հեղինէ Թագուհիին կը վերադուրի Տնօրինական սրբաւայրերու հոգածութիւնը. ան է, որ շատ կանոնիւն՝ 40-ական թուականներուն և իր արքայական ջանքով՝ պատ ու պարիսպներով չըլլապատած, մատուներու դիրքի յանձնած է Մնեղեան, Թաւրութեան, Համարձման և Աստուածածնայ սրբաւայրերը:

Առաջին դարերուն, մինչեւ Քաղկեդոնի Ժողովը — 451 — Յակոբոս Տեառնեղբայր Աթոռը կը մնայ Երուսաղէմի համաքրիստոնեական պատրիարքական աթոռ: Հոն կը բազմին Հայ, Յոյն, Ասորի և Հրեայ ծաղումով պատրիարքներ և կը հովուեն Պա-

գետինի բրիտանիկներն և անոր կրտիկ «մէկ հօտ, մէկ հովիւ»։ Արդար թագաւոր ի դշտոյն՝ Հեղինէի նախաձեռնութեամբ Ս. Գերկեմանի վրայ շինուած մատուռին տեղ՝ 335 թուականին Բիզանդիոնի կայսր Գոնսթանթինի մօր Հեղինէի հրահրութեամբ կը բարձրանայ Ս. Յարութեան Տաճարը, մասնակցութեամբը Հայոց Տրդատ Թագաւորին և արքայական զանձին։ Համաձայն ծանօթ Դաշմն թուղթին՝ Տրդատ թագաւոր շինելու տայ Բեթլեհէմի վանքը, քանդելով Ատրիան կայսեր շինել տուած Անտոնիոս շատուածուհիին յիշատակարանը (Տ. Ս. էջ՝ 212-213)։

Ինչպէս ակնարկեցինք վերեւ, մինչև Քաղկեդոնի ժողովը, Երուսաղէմի մէջ կար մէկ պատրիարքութիւն և մէկ պատրիարքաւոր աթոռ — Յակոբոս Տեառնեղոր աթոռը Սիոն լեռան վրայ, թէև ամէն ազգունէր իր սեփական վանքերն ու սրբավայրերը, որոնք ենթակայ կը մնային իրենց եպիսկոպոսներուն, ենթակայ Տեառնեղոր աթոռակայներու։ Քաղկեդոնի ժողովէն վերջ, երբ Երուսաղէմ կը վերադառնայ Յորդաղ պատրիարք, կը սկսի բրիտանոսի եկեղեցւոյն երկփեղկումը։ Հայք կը մերժեն Քաղկեդոնի երկրնութեանականութիւնը, մնալով հաւատարիմ առաջին երեք Տիեզերական ժողովներուն։ Հայոց կը հետեւին Ղպարներ, Ատրիներ և Եթովպացիներ։ Յոյն եկեղեցին կ'ունենայ իր սեփական աթոռը, և հայք կը շարունակեն Յակոբոս Տեառնեղոր աթոռը և այնուհետեւ իրենց կը վերապահուի պատրիարքական աթոռին պահպանութիւնն ու պաշտպանութիւնը։ Հայոց այս փառաւոր դիրքը մեղի իրաւունք կու տայ եղբայրացնելու՝ թէ Հայ Երուսաղէմը այդ օրերուն եղած ըլլալու է բաւական դժուար, պահել կարենալու համար Յակոբոս Տեառնեղոր աթոռը կամ Հայք շարունակած էին Հեղինէ թագուհիին յիշարարութիւնները, և Ս. Յակոբայ սրբավայրը ինչպէս նաեւ պատրիարքական աթոռը եղած էին Հայկական սեփականութիւն, Հեղինէ թագուհիի օրերէն սկսած։ Ինչպէս կը տեսնուի՝ Յոյները այլուր կը հաստատան պատրիարքական աթոռ մը իրենց համար, և Ս. Յակոբայ աթոռը կը թողուն Հայոց, հակառակ ամենազօր կայ-

սեր միջնատուութիւններուն։ Հայ Երուսաղէմին այս յաղթանակը պէտք է նշել, դժաւատել կորենալու համար Հայ գինեւորաւորներու աշակրութիւնն ու հեռատեսութիւնը։

Քաղկեդոնի ժողովը Հայ եկեղեցիին առջև կը բանայ արիւնքաւ Աւարայր մը, ուր զուպար պիտի շարունակուէր քոր եկեղեցիներու միջև։ Բայց զարմանալի չէ՞ որ Հայաստան Ալիսարէր դերող, Հայկական պահ կործանող Բիզանդիոնը չի կրնար խօսք հասկցնել խումը մը սքեմաւորներու և չի կրնար կորզել Ս. Յակոբայ Վանքը Հայ վանականներէն, որոնք դարերով և իրենց արեան կաթիլներով վառած կը պահեն մեր սրբավայրերու կանթեղները, որոնց մէջ ու զիրարաւ կը հասցնեն Հայ հաւատացեալի կարաւաններ և որոնք հաւատքի նորանոր կոթողներով կը հարստացնեն Հայ Երուսաղէմը։ Ենթադրուի որ վեցերորդ դարուն Պաղեստինի մէջ կը տեսնենք շուրջ 70 Հայ վանքեր, որոնցմէ շատեր յիշատակարաններն էին Ս. Դրիգոր Լուսաւորչի, Տրդատ Թագաւորի, և բարեպաշտ իշխան ու մեծատանց, ինչպէս ցոյց կու տան անոնց անունները, օրինակ՝ Արծրունեաց Վանք, Մամիկոնէից Վանք, Ռշտունեաց Վանք, Խորիտրունեաց Վանք, Արշակունեաց Վանք, Կամսարականաց Վանք, Ամատունեաց Վանք, Պալունեաց Վանք, Վարածունեաց Վանք, Վանանդեաց Վանք, Քալբերունեաց Վանք, Սիւնեաց Վանք, ասոնցմէ շատ շատեր կը պահուէին իրենց տանուտէրներու կողմէ զրկուած առժիկներով ու ծախսագումարներով։ Այս սրբավայրերէն շատեր, մասնաւորապէս Երուսաղէմէն դուրս գրտնուղները, քանդուած են նախ՝ պարսկական պատուհասումով և ապա՝ հակաքրիստոնեայ խառնիճաղանձներու, ինչպէս արշաւաւորներու կողմէ, իսկ մաս մը ալ յափշտակուած է իսլամներու կողմէ։

Վեցերորդ դարու վերջերի, Հայ Երուսաղէմին համար կը բացուի նոր դարագլուխ մը Արարական անապատին մէջ գոյաւած նոր կրօնով, որ իր հիմնադրին՝ Մուհամմէտի անունով կը կոչուի Մահմետականութիւն։

Այդ օրերուն Յակոբոս Տեառնեղոր աթոռը կը գրաւէր Հայոց Արրահմ Պատ-

բիրարք, իսկ Յունական աթոռի գահակալն էր Մոսիտոս, ինչպես կը վկայէ Արար պատմապէս Զէքիէտոսին, հեղինակը «Նորուսաղէմի յաղթութիւնը» անուն երկասիրութեան (Տ. Ս. էջ՝ 261):

Հայոց Պատրիարքը, աչքի առջև ունենալով շորահաստատ կրօնքի՝ Մուհամմէտի հետեւորդներուն արինոտ յաղթանակները, և առաջին առեկող համար հաւանական աւարներուն և աւերներուն, 40 հոգինոց շրջափռմամբ մը կ'երթայ Մէքքէ, Մուհամմէտի կեդրոնաքաղաքը, արհամարհելով անազատի անազանովութիւնն ու վաշկատուն ցեղերու աւարասիրութիւնը: Կը դիմէ Մուհամմէտին, և հպատակութիւն ու հատարմութիւն խոստանալով՝ կը խնդրէ ապարմութեան դիր մը՝ իրենց խնդիրուն և իրենց տապաւնածքներուն համար:

Նորահաստատ կրօնքին ճառողաւորեալ առաքեալը՝ սիրով կ'ընդունի Հայոց Պատրիարքը և անոր կը շնորհէ պատշաճ հատարմալիր մը (շարքըր), ինչպես կը վկայէ Արար պատմապէս Զէքիէտոսին, իր վերոյիշեալ երկասիրութեան մէջ:

Կ'արտայրենք սոյն վաւերագրին էական ու յատկանշական ինչ ինչ կէտերը, նկատելով որ այդ վաւերագիրը ո՛չ միայն կը հաստատէ Հայոց սեփականատիրութիւնը կարգ մը Տնօրինական սրբավայրերու վրայ, այլ սրբօրհնա եւ անկեալ, իբր անհրաժեշտ վկայութիւն, ճանչցուած է Պաղեստինի իրերայաջորդ տէրերուն, տիրապետողներուն կողմէ և այսօր իսկ հիմը կը կազմէ մեր դարաւոր իրաւունքներուն, որոնք կը մնան ի դօրու, հակառակ իրաւակից Յոյն և Լատին Պատրիարքութեանց և անոնց պաշտպան հոր պետութեանց յայտնի և անյայտ դատերուն, և այդ անխոստովանելի սրբապրօծութիւններուն համար վատնուած միլիոններուն:

«Ես Մուհամմէտ, որդի Ապտալլաի, մարգարէ և առաքեալ Աստուծոյ, Արքայաւոր Պատրիարքին և երաւազէմ ու Դամասկոս ու Արաքիս միւս քաղաքները գտնուող Հայոց եպիսկոպոսներուն և վարդապետներուն և իրենց հպատակ ժողովուրդներուն, այսինքն՝ Եթովպացիներուն, Ղպտիներուն ու Ասորիներուն շնորհեցի բոլոր իրենց վաճառքը, եկեղեցիները, դպրոցները, կալ-

ւածներն ու արտերը: Ես, Աստուծոյ առաքեալ, վկայութեամբն Աստուծոյ, ինչպէս նաեւ մօտս եղող բոլոր այր և կին մարդոց խղճին վկայութեամբ, խոստացայ և սուի նյութաւոր գտնուող եկեղեցիները, Ս. Յարութեան Տաճարը և Ս. Յակոբ (Մար Եագայ) կոչուած մեծ եկեղեցին, որ Ս. Քաղաքի (էլ Գուսս) հարաւաւորմին դիմացն է և Սիւն վանքին հով, սուի նաեւ Զիքեհի վանքը (Տէր-էլ-Զէյթուն) և Քրիստոսի բանտին վանքը (Հապս-էլ-Մէսիհ), Բեթզեհէմի եկեղեցին, և Ս. Յովհաննէսի ու Սամարիայի (Նապուս) մատուռները, և Ս. Յարութեան Տաճարի ետեւի աղօթարաններն ու ամբողջ Գողգոթան...»:

Վկաներու կարգին կը յիշուի Օմար իպթիմալ (յետապային Օմար իպթիմալ): (Զէքիէտոսին, «Նորուսաղէմի Յաղթութիւնը», էջ՝ 342):

Հոս Յոյն Պատրիարքարանին և անոր սրբավայրերուն անյիշատակ ըլլալը կը նկատենք իւրոտ ուղարու, և Տնօրինական զլխաւոր սրբավայրերուն Հայոց շնորհմամբ կը գտնենք յատկանշական, մանաւանդ երբ նշենք որ Արեւելքի մէջ «շնորհները» կը պնդին, յաճախ արտասովոր գիններով, և տերււ չի շարժիր առանց նուէրի:

Մուհամմէտի մահէն վերջ, տիրապետութեան կռիւ ծայր կու տայ իրահաւատներուն ծոցէն ներս: Երաւազէմի Հայոց Արքայաւոր Պատրիարքը շփախմբով մը կրկին կը դիմէ իշխանաւորներու մեծաւորին՝ Ալիին և անկէ կը ստանայ Մուհամմէտի երավարտակ-հաւատարմագիրի ոգիին հաւատարմութեան արտեպագիրը՝ հայկական սեփականութիւններն ու իրաւունքները ճշգրտ: Այս վտերաթուղթը կը մնայ Ս. Յակոբայ գանձատան մէջ, ինչպէս կը հաւատէ մեր պատմագիրը՝ Տիգրան Մալաւանեանց, իր «Պատմութիւն երաւազէմը» անուն երկատար մեծածաւալ երկասիրութեան մէջ (Տ. Ս. էջ՝ 270):

ՎԱՀՐԱՄ ԿԵՕԲՃԵԱՆ

(Շար. 1)